

УДК 343: 349,6 (477)

I. Khar

THE BACKGROUNDS AND GENESIS OF A PERPETRATOR OF A CRIME IN THE TERRITORY OF UKRAINE DURING THE THIRD (XI–XIV CENTURIES) AND FOURTH (XIV – THE BEGINNING OF THE XVIII CENTURY) STATE-BUILDING PERIODS

I. O. Khar

*кандидат юридичних наук, доцент,
заступник завідувача кафедри кримінального права,
кримінології, цивільного та господарського права
ВНЗ «Національна академія управління»
м. Київ*

ВИТОКИ ТА ГЕНЕЗА СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В ТРЕТЬОМУ (XI–XIV СТСТ.) І ЧЕТВЕРТОМУ (XIV СТ. І ДО ПОЧАТКУ XVIII СТ.) ПЕРІОДАХ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОСТІ

Постановка проблеми. З'ясування витоків та генези суб'єкта злочину на теренах України в зазначені періоди розвитку державності має важливе значення для теорії кримінального права та методології його дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема, окреслена предметом нашого дослідження, певною мірою з'ясовувалася В.Г. Павловим, В.К. Матвійчуком, І. Паньком, Т.О. Гончар. Проте до цього часу ці аспекти суб'єкта складу злочину не знайшли свого комплексного дослідження.

Мета статті полягає у з'ясуванні витоків та генези суб'єкта злочину на теренах України в третьому, четвертому, п'ятому періодах розвитку державності.

Основні результати дослідження. Незалежно від суспільного ладу, принципів державної політики, основних правових теорій і наукових поглядів на злочинність, кожна держава веде боротьбу з двома проявами одного явища злочинністю й особою злочинця [1, с. 7]. Ретроспективний аналіз суб'єкта злочину дає можливість позбавитися поверхневого нашарування, однобічних або емоційних оцінок, що у всі віки супроводжують вчення про суб'єкт злочину, та дозволяє виявити закономірності розвитку такого інституту, як суб'єкт злочину, передбачити практичну необхідність його змін у майбутньому, напрямки і конкретні кроки таких змін, або навпаки — виявити певні регресивні тенденції й запропонувати спосіб їх усунення.

Вивчаючи історико-правові питання законодавства, що діяло на теренах України, слід звернути увагу на найважливіші пам'ятки стародавньої Русі-України і феодального права, і в послідуєчому багаточисельних законодавчих актів Російської імперії, що стосувалися суб'єкта злочину. При цьому важливість і цінність джерел кримінального права, що стосуються, в тому числі, суб'єктів злочину, має аналізуватися стосовно періодів (етапів) розвитку суспільства і державності, так як найбільш глибоко і змістовно зрозуміти будь-яке явище, подію, зміни, що відбуваються в суспільному і державному ладі, а тим більше в кримінальному праві (стосовно суб'єкта злочину в нашому випадку), можна лише з'ясувавши витоки та генезу їх походження, виникнення та розвитку.

Для висвітлення витоків та генези суб'єкта злочину звернемося до етимології понять, що використовуються в цій роботі. Термінами, що цікавлять нас з цього приводу, є «витоки» та «сучасний стан проблеми». Їх тлумачення в певній мірі пропонується в «Словаре русского языка» С.І. Ожегова. Наприклад, таке поняття, як «витоки» можна зрозуміти таким чином «початок, першоджерело чого-небудь» [2, с. 209]. Подібне розуміння цього терміна наводиться і в юридичній літературі [2, с. 45]. Російською мовою витоки озвучується як «истоки» або «начало». Ці визначення, тлумачення, з певною умовністю можна перенести і на проблему, яку ми досліджуємо, і тоді межа нашого з'ясування буде початок існування суб'єкта злочину та генези ознак цього явища на теренах України.

Друге поняття, яке ми застосовуємо «сучасний стан проблеми» можна з'ясувати з дослідження трьох термінів, які в нього входять, як складові «сучасний», «стан», «проблема». Якщо виходити з того, що «сучасний» означає, той, що відноситься до нинішнього часу (теперішній стан доктрини кримінального права в означеній проблемі [2, с. 605; 3, с. 45]), а «стан» — це положення, в якому хто-небудь або що-небудь знаходиться (в нашому випадку дослідження цієї проблеми, яку ми вивчаємо [1, с. 613]), у той же час термін «проблема» свідчить про складність питання, що потребує вирішення, дослідження тощо, бо стосовно нашого інтересу ми спроможні, маючи таку теоретичну базу, розпочати аналіз витоків та генези суб'єкта злочину на теренах України та сучасний стан проблеми.

Такий елемент складу злочину як суб'єкт злочину, має глибоке історичне коріння (витоки). Аналізуючи розвиток кримінального законодавства щодо суб'єкта злочину в історико-правовому аспекті та погодження цієї проблеми, бо така не підлягала належному самостійному дослідженню на прикладі розвитку людського суспільства і законодавчих ідей та регулювання, ми проведемо вивчення проблеми, дотримуючись загально визначеної історіографії. Історіографія нам необхідна, так як допоможе виявити і пояснити витоки та зміну ознак суб'єкта злочину. Проте, до цього часу це питання в Україні не знайшло свого фундаментального, комплексного дослідження. Це зумовлено, як вірно зазначає В. К. Матвійчук, тим що: 1) ці питання намагалися розглядати відособлено від історичного розвитку суспільства та державності; 2) Україна йшла в найскладніших історичних умовах до своєї самостійності, суверенітету

та державності [3, с. 46]. Про це цілком справедливо писав В. К. Грищук, відзначивши, що історія науки кримінального права (а ми акцентуємо увагу, що і положення, які стосуються суб'єкта злочину на теренах України) залишається зовсім не вивченою [4, с. 8]. Як відомо, наука кримінального права України до теперішнього часу не коментувала та не досліджувала витoki, історію суб'єкта злочину в історичних періодах, що мали і мають значення в історії кримінального права та існуючої практики. Важливість наукового вивчення витоків, історії суб'єкта злочину та сучасного стану цієї проблеми — поза будь-яким сумнівом. Тільки використання історико-правового методу дослідження може забезпечити точність опису генези суб'єкта злочину як елемента складу злочину і з'ясування сучасного стану означеної проблеми. Як свідчить проведене нами дослідження, до цього часу залишається невирішеним питання чи є наші поняття і ознаки суб'єкта злочину переконанням людини чи вони є надбанням розвитку суспільства, державності, в тому числі й на теренах нашої держави.

Важливим у цьому аспекті повинні бути провідні чинники, що визначали становлення і характер впливу людини на розвиток суспільних відносин у цьому напрямі. Людям, які на початку розвитку суспільства брали участь у захисті прав особи, певних суспільних відносин, доводилось не тільки пізнавати кожен елемент права, законодавства і злочинів, зокрема, суб'єкта злочину, через спроби і помилки, навпомацки шукати причину, суть та взаємозв'язок, пристосовуватись, відшукувати та пропонувати для захисту суспільних відносин вагомі ознаки суб'єкта злочину, але й узагальнювати ці знання для свого місця на певних етапах розвитку правової системи держави та суспільства.

Слід погодитися з думкою, що є в історичних і юридичних джерелах, про існування шести (загальнолюдських) різних за часом періодів, а для нашої країни — восьми (для кримінально-правової охорони відносин — шести періодів) [5, с. 1–736; 6, с. 112; 4, с. 8; 7, с. 26].

Відштовхуючись від викладеного, спробуємо дослідити витoki та генезу суб'єкта злочину на теренах України. Проведеним дослідженням як історичних, так і правових джерел, що діяли на території України, було встановлено, що в історичні періоди розвитку нашого суспільства, починаючи від першого (2–3 тис. років тому) до третього періоду, який охоплював час, коли українська держава була під управлінням князів (XI–XIV стст.), законодавства, в тому числі і кримінального, не існувало. Натомість у третій період до часів правління Ярослава Мудрого, положення, що стосувалися суб'єкта злочину, вже мали місце. Слід погодитися з думкою В. Г. Павлова, що злочинне діяння згідно аналізованому пам'ятнику, завжди вчиняється конкретною особою, але про нього як про суб'єкт злочину нічого не говориться [8, с. 27]. Можливо, це пояснюється як нечіткістю розуміння самого злочинного діяння, так і відсутністю розмежування між кримінальними і цивільно-правовими нормами, а тому говорити про правопорушника як про суб'єкта злочину має сенс лиш у випадках, коли до нього, виходячи із самого діяння, застосовано більш суворе покарання [8, с. 27]. За описанням А. Чебишова-Дмитрієва всі правопорушення, що згадуються в Руській Правді, розділяються на дві головні групи: 1) знищення і пошкодження чужої речі, які вчиняються за відсутності злочинного наміру;

2) дії, що наражають винного видачі князю на поталу і розграбування або пла-тежу «общественных» штрафів за розбій, підпал, убивство, калічення і т. ін. [9, с. 80–81]. Проте, маючи на увазі, що «Руська Правда є, як би, відголоском стародавніх загальнослов'янських начал, але при розробленій постановці питання про помсту за злочин і завдану шкоду в слов'ян відсутнє визначення злочинного діяння, так як кримінальне право до цього часу в основному зосереджувалося в інституті кровної помсти [10, с. 36–37]. Тому, як ми вже звертали увагу, що із тексту Руської Правди важко виявити положення, що стосуються особи, яка вчинила злочинне діяння, тобто її віку, осудності і, що дане правопорушення може вчинити тільки людина, хоча це витікає само по собі із змісту самого закону [8, с. 28]. Злочинна дія розцінювалася як зло і тому звичайною назвою для злочину, як правило, є «лиха справа», а для злочинця — «лиха людина» [9, с. 28].

Отже, суб'єктом правопорушення в Київській Русі може бути лише людина. Тварини, птиці, комахи, неживі (неодушевлённые) предмети суб'єктами злочину не являлися. Так, встановлюючи відповідальність за вчинення тих чи інших злочинів, перший нормативний акт східних слов'ян «Руська Права. Коротка редакція», визначаючи покарання, мав на увазі виключно фізичних осіб як можливих винуватців їх вчинення. Прикладом можуть бути: ст. 1 «Убъеть муж (ь) мужа, то мьстить брату брата, или сынови отца, любо отцю сына, или брату саму, любо сестрину сынови; аще не будет кто мьстя, то 40 гривен за голову; аще буждет русин, любо гридин, любо купчина, любо ябетник, любо мечник, аще изъгой будеть, любо словенин, то 40 гривен положит за нь» [11, с. 47]; ст. 4 «Аще утнеть мечем, а не вынемь его, любо рукоятью, то 12 гривне за обиду» [11, с. 47] та інші. Досягнення певного віку є умовою, яка необхідна для інкримінування особі якого-небудь злочину.

Сучасні науковці зазначають, що Руська Правда не передбачала вікових обмежень кримінальної відповідальності [12, с. 55; 17, с. 47; 14, с. 66]. Інші фахівці запевняють, що в Руській Правді та в інших джерелах права Київської Русі відсутні норми, що стосуються вікового цензу для суб'єкта злочину [15, с. 4–5; 16, с. 6]. А. М. Федорова заявляє, що ні одна стаття Руської Правди не говорить про досягнення особою певного віку, відсутні також вказівки на те, з якого віку люди притягуються до відповідальності за вчинені ними протиправні діяння, тобто віковий ценз відсутній [17, с. 219]. З цими думками варто погодитися частково, так як в джерелах права Київської Русі все ж таки наявні згадки про вік особи, що вчинила злочин. Так, першим важливим критерієм визначення правоздатності суб'єкта слід вважати вік. У дослідницькій літературі вказується, що дієздатність у давньоруському праві наступала в період з 15 до 20 років, зокрема, в 15 років закінчувалося малолітство, а в 20 — неповнолітність, але зі зміною правого становища (наприклад, при вступі до шлюбу) правоздатність могла змінитися і без врахування віку [18, с. 141]. Слід звернути увагу на те, що В. В. Момотов, що наводив ці вікові межі, не посилається на джерела інформації, що й не дивно, оскільки світські джерела Стародавнього права Київської Русі не регламентували вік настання дієздатності [17, с. 219].

Витоки мінімального віку ми знаходимо в джерелах канонічного права, де зазначаються достатньо чіткі вказівки стосовно віку, до досягнення якого

особа не могла нести кримінальну відповідальність, зокрема, в Кормчій книзі встановлювалося: «Семи лет отрок или бесный, аще убиет кого, неповинен есть смерти» [19, с. 135]. Як слідує із тексту статті, божевільні й особи, які не досягли семи років, не несли кримінальної відповідальності, навіть за тяжкі злочини. Дуже цікаві судження про нижню вікову межу відповідальності у кримінальному праві Київської Русі виголошує В.А. Рогов, що «закріплений в Градських законах мінімальний вік відповідальності в сім років не є випадковим. Такий мінімальний вік кримінальної відповідальності, будучи породженням візантійського кримінального законодавства, був сприйнятий в Стародавній Русі. Він визначався виходячи із здатності людини грішити. Так як злочин уже розглядався як гріх, то і відповідальність за нього визначалася здатністю грішити. А за деякі, наприклад, статеві злочини, вік кримінальної відповідальності встановлювався в дванадцять років, так як в цьому віці наступала цивільна зрілість чоловіка і жінки, а саме в цьому віці у відповідності з візантійськими законами, на Русі уже могли укладатися шлюби [20, с. 45–48]. У повному обсязі кримінальна відповідальність наступала з досягненням особою віку цивільної зрілості, тобто з 14–15 років для чоловіків, і з 12 років для жінок [21, с. 395].

Статут Ярослава також містив згадку проте, що до осіб, які не досягли 12 років, могли бути застосовані різноманітні покарання на рівні з дорослими, але до них не могло бути застосоване покарання у вигляді смертної кари [22, с. 29]. Тому не можна погодитися з тими вченими, які стверджують, що кримінальна відповідальність неповнолітніх нічим не відрізняється від кримінальної відповідальності дорослих.

Слід звернути увагу на думку Ю. Цветкової, що «Єфремівська кормча книга розподіляє покарання винних у скотолозтві залежно від віку, у якому був вчинений злочин та наявності дружини. Так, для тих, хто вчинив цей злочин до 20-ти років, повинно призначатися 20 років відлучення від таїн, у період з 20 до 50-ти років та одруженим — 30 років, а одруженим віком більше 50-ти років — допускати до причастя тільки перед смертю» [23, с. 174].

Другим важливим критерієм правоздатності суб'єкта слід вважати його осудність (тобто умовою кримінальної відповідальності суб'єкта є судимість). Традиційно в сучасній правовій літературі зазначається, що кримінальне право не знало такої ознаки суб'єкта злочину як осудність [17, с. 18; 8, с. 28]. Проте, В. Марчук заявляє, що в епоху Київської Русі все ж таки можна знайти явні ознаки кримінальної осудності, пов'язані з оцінкою особи злочинця, тобто суб'єктом злочину визнавалася особа, яка володіла свідомістю та волею [24, с. 23]. Цей фахівець стверджує, що в Руській Правді закріплювалося положення про те, що свідомість і воля могли бути тимчасово паралізовані, внаслідок чого діяння втрачало свій злочинний характер і, якщо провести аналогію із сучасним законодавством, то такий стан можна порівняти зі станом афекту: «если кто ударит другого батогом ..., а оскорблённый не стерпит того, ткнёт мечем, то вины его в этом нет», тобто тут порушена психологічна рівновага розглядалася крізь призму помсти і кримінальна відповідальність не наставала [24, с. 23]. Проте, на наше переконання, сучасні дослідники «суб'єктів зло-

чину в стародавньому праві Київської Русі нерідко роблять детальні допущення, засновані виключно на логіці сучасної правосвідомості і ніяк не зв'язані з матеріалом джерел тогочасного права. Наприклад, А.М. Федорова зазначає: «Мы предполагаем, что правонарушения не вменялись малолетним, безумным от рождения, сумасшедшим, а причинами освобождения от наказания были тяжелая болезнь, доводящая до умоисступления и беспамятства, одряхление, глухонмота и т.д.» [25, с. 18]. Проте, важливо що дослідниця сама ж оговорює, що висловлені нею бачення не знаходять ніякого підтвердження в джерелах права надто широкого часового періоду, зокрема, і в Руській Правді, і в Судебниках XV–XVI стст., і Соборному уложенні 1649 року [25, с. 18]. Для обґрунтування своїх припущень А.М. Федорова звертається до аргументації, яка була запропонована С.А. Кондрашкіним і М.Ю. Неборським, які стверджували, що світські джерела права замовчують про групу справ, що розглядаються, оскільки вони передавалися до відання церковного суду: «Усі люди з психічними відхиленнями вважалися церковними людьми, суд над якими передавався церкві по всім злочинам» [26, с. 94]. У той же час, як свідчить наше дослідження, в законі нічого не говорилося про кримінальну відповідальність душевнохворих осіб, не здатних унаслідок хворобливого стану психіки розуміти значення своїх дій і (або) керувати ними. Ймовірно психічна неповноцінність особи сприймалася в розрахунок, про що свідчать у деяких документах XVII ст. заяви учасників судочинства про те, що суспільно небезпечне діяння було вчинене особою, що знаходилася «не о своём уме», «вне ума», «во отступлении ума» [28, с. 94], «с ума сбродным, и про то весь город знает» [29, с. 169]. Проте, як стверджував С.М. Соловйов, із судових матеріалів також видно, що іноді «умоверженные» особи каралися на рівні зі здоровими людьми [30, с. 128–129]. Потрібно зазначити, що серед сучасних дослідників по цьому питанню немає однастайності. Так, А.М. Федорова вважає, що малолітні і душевнохворі звільнялися від кримінальної відповідальності [25, с. 18]. С.А. Кондрашкін і М.Ю. Неборський наполягають на тому, що ця категорія осіб була підсудна церковному суду [26, с. 94]. Проте, на наше переконання, слід приєднатися до точки зору С.В. Юшкова, який обґрунтовано вважає, що яких-небудь фактичних даних у законодавстві Стародавньої Русі по цьому питанню немає, а відповідно, немає й можливості достовірно на нього відповісти [31, с. 270]. Тому доцільніше констатувати, що відомі дослідникам джерела права не дають можливості достовірно відповісти на питання, чи вважалися в праві Київської Русі пристарілі й особи з психічними відхиленнями суб'єктами злочинів.

Наступним важливим критерієм для кримінальної відповідальності особи за Руською правдою є громадянство. Для іноземного підданого, який вчинив злочин, судовий розгляд і покарання визначалося за законами тієї місцевості, де було вчинено злочин. Проте, підвладні представникам земель Київської Русі іноземні піддані володіли різним правовим статусом, що добре визначається вже в Руській Правді, згідно приписів якої іноземці могли надавати на суд меншу кількість «послухів» (ст. 18 «Пространной редакции Русской Правды») [11, с. 65].

Ще одним важливим критерієм визначення правосуб'єктності суб'єкта (умовою його кримінальної відповідальності є статева приналежність) є поділ людей на чоловіків і жінок за джерелами права Київської Русі. Слід відзначити, що з появою християнства на Русі духовенство проводить у життя не тільки догми християнської релігії, але й основи візантійського права. Необхідні для цього норми з цього приводу були сприйняті із візантійського збірника церковнослужбських законів, відомого як «Кормчая книга» [32, с. 47]. Усі правопорушення вчинені жінками були віднесені під церковну юрисдикцію. «Жінка, як суб'єкт злочину не згадувалася в Руській Правді. Згідно візантійському церковному законодавству жіноча природа визнавалася нижчою в порівнянні з чоловічою, тому в сім'ї жінка повинна була знаходитися в підлеглому чи залежному становищі, а протиправні дії, вчинені нею, нерідко розглядалися і оцінювалися по-іншому, ніж аналогічні діяння, вчинені особою чоловічої статі» [32, с. 47]. Деякі склади злочинних діянь у праві Київської Русі були зв'язані тільки з суб'єктами жіночої статі, зокрема, Статут князя Володимира Святославовича розглядав серед справ, які підлягали церковному суду, ситуацію, коли «девка дєтя повѣржееть» [33, с. 47]. Тут йдеться про залишення дитини, що народилася, чи про позбавлення від плоду. Просторова редакція Статуту князя Ярослава на відміну від Статуту князя Володимира Святославича містить певні покарання за вбивство небажаної дитини (ст. 6) [34, с. 190].

Слід акцентувати увагу на тому, що вивчення нами джерел стародавнього права Київської Русі дає нам можливість стверджувати, що в світському праві жінка, як спеціальний суб'єкт, не розглядалася, оскільки такі випадки можливо були віднесені до церковного права.

Останнім на наш погляд, основним критерієм правоздатності суб'єкта (умовою його кримінальної відповідальності) була станова приналежність злочинця.

Також, слід акцентувати увагу на тому, що стародавнє право Київської Русі, подібно правовим системам більшості інших держав античного і середньовічного світу, розрізняло всіх людей за критерієм свободи на вільних і невільних [35, с. 253]. Протягом цього періоду середньовіччя йшов процес утворення станових груп, тобто суспільних груп, які розрізнялися за своїм правовим статусом, обсягом прав і обов'язків [35, с. 253]. З іншої сторони, водночас відбувався процес формування класів феодального суспільства, проте для юридичних відносин, у тому числі для визначення суб'єкта кримінального правопорушення, надто більшого значення мала протостанова структура суспільства [35, с. 253].

Важливо погодитися з твердженням А.В. Хачатряна, що «в багатьох сучасних працях допускаються змішування класової і станової структур стародавнього суспільства Київської Русі [35, с. 253]. Так, А.М. Федорова, визначаючи суб'єкт злочину за Руською Правдою, стверджує, що «суб'єктами злочину були феодали, міські люди і селяни» [24, с. 17]. Ми схиляємося до думки, яка є в юридичній літературі, що «таке змішування приводить ... до негативних наслідків для логіки розмірковувань, адже до прикладу, в групу «селяни» авто-

матично мали б попадати і особисто вільні, незалежні селяни, і залежні селяни, які не втратили ще волю, і такі, що втратили свободу холопи, які займаються селянською працею [35, с. 257]. Проте навряд чи можна з упевненістю стверджувати, що всі ці різні підгрупи класу селян були б суб'єктами правопорушень у праві Київської Русі. Тому, значно більш продуктивним, як стверджує А.В. Хачатрян, буде розмежування стародавнього суспільства Київської Русі за критерієм свободи, беручи до уваги, що тільки вільні люди володіли правами і обов'язками і могли бути суб'єктами правопорушень» [35, с. 253]. В.В. Момотов до числа вільних осіб включає наступні групи: «горожане, смерды, закупы, вдачи, изорники, кочетники, исполовники и др., а к несвободным относит рабов, холопов, челядь» [36, с. 138].

У той же час Псковська судна грамота на відміну від Руської Правди, практично не знає соціальної диференціації у застосуванні права, вона, все таки, виділяє наступні категорії фізичних осіб, яких можна було визнати суб'єктами злочинів. Так, ними являлися: «бояре, купцы, житьи, и посадские люди, как представители господствующего класса, а так же изорники, огородники, кочетники, как представители феодально-зависимого населения» [37, с. 179]. Відсутність серед суб'єктів злочинів за Псковською судною грамотою холопів, А. М. Федорова пояснює можливим регулюванням їх відповідальності нормами Руської Правди [38, с. 149].

Підходи до диференціації вільних і невільних на більш дрібні можуть бути різними, але дискусії ці будуть незавершеними, оскільки в малочисельних джерелах права цього періоду надто важко відшукати особливості правового положення таких груп. Тому слід погодитися з думкою, що краще зосередити увагу на великих групах вільних, а рабів, холопів і челядь розглядати як одну велику групу невільних, приблизно рівних у своєму правовому становищі [35, с. 253]. З цією метою звернемося до важливішого пам'ятника стародавнього руського права «Руської Правди», яка містила в собі як норми кримінального, так і цивільного права. Згідно його змісту суб'єктом злочину в Київській Русі могла бути тільки вільна людина тобто фізична особа. Наприклад, встановлюючи відповідальність за вчинення тих або інших злочинів перший нормативний акт східних слов'ян «Руська Правда», визначаючи покарання, мав на увазі виключно фізичних осіб як можливих винуватців їх вчинення. Будучи кодексом феодального права, вона надає, перш за все, виключне значення охороні власності феодалів. Зокрема, ст. 1 «Пространной редакции редакції Руської Правди» проголошує: «Аже убиеть муж мужа, отомстити брату брата, любо отцю, ли сыну, любо брату чадо, ли братню сынови; еще ли не будеть кто его мьстя, то положить за голову 80 гривнен, аче будеть княжь мужь или тиуна князева; еще ли будеть русин, или гридь, любо купец, любо тивун бояреск, любо мечник, любо изгой, ли словенин, то 40 гривень положить за нь» [11, с. 64]. Це означає доступною мовою: «якщо вільна людина вб'є вільного, то мститися за вбитого брат або батько, або син, або племінник від брата або від сестри. Якщо ж нікому буде помститися, то стягнути за вбивство 80 грн., коли це буде княжий чоловік (боярин) або княжий тіун (прикажчик). Якщо ж убитий буде русин або княжий воїн (гридь), або купець, або боярський тіун..., або мечник,

або церковна людина, або словенін, то стягнути за убитого 40 гривень» [11, с. 81]. Ст. 88 «Просторової редакції Руської Правди» свідчить «Аже кто убиет жену, то тем же судом судити, яко же і мужа; аже будет виноват, то пол. виры 20 гривен» [11, с. 70]. Церковне законодавство, судячи за Статутом Ярослава про церковні суди, охороняло честь заміжної жінки і дочки і карало не тільки згвалтування, але й побиття, і образу словом [11, с. 113]. Слід погодитися з коментарем до ст. 88, що церковне законодавство не встановлювало відповідальності за вбивство перед церковною владою. Це свідчить про те, що такий злочин підлягав не церковній, а світській юрисдикції — князівській [11, с. 113].

Наведені нами вище положення дають нам підстави стверджувати, що практично всі суб'єкти злочину в стародавньому праві Київської Русі були спеціальними (вільні люди), а тому, очевидно, що їх складно підвести під будь-яку уніфіковану характеристику, властиву загальному суб'єкту злочину. Ці суб'єкти розрізнялися за державно-правовим становищем, соціальному статусу, ступеня наближеності до князя, статі, але при цьому дійсно складно встановити їх загальні характеристики, зокрема, вік або осудність.

Важливо звернути увагу на точку зору Н.А. Максимейка, що «муж» в «Древнейшей Правде» — це «будь-яка вільна людина (включаючи й іноземних громадян). І хоча, розрізняючи «мужей» за суспільним, службовим становищем і племінним походженням, «Древнейшая Правда» охороняє їх однаково, в рівній мірі. Чого зовсім немає в Правді Ярославичів, де немає не тільки загального поняття про «мужа», але й життя потерпілих охороняється по-різному, в залежності від станового походження [39, с. 16—17]. На переконання більшості дослідників, холопи в Київській Русі являли собою річ, а не особу, неправоздатного члена суспільства. Замість холопа за правопорушення відповідав його господар. Це правило чітко прослідковується в ст. 46 «Просторової редакції Руської Правди»: «Аже будут холопи татие, любо княжи, любо боярьстии, любо чернечь, их же князь продажею не казнить, зане суть не свободни, но двоиче платить ко истьцю за обиду» [11, с. 67]. Тут важливо зазначити, що законодавець розуміє, що злочин вчинив холоп, але оскільки він не може вважатися суб'єктом, то штраф за вчинений ним злочин платить його господар. Якщо він не бажав платити штраф і відшкодування шкоди, господар міг видати винного холопа постраждалому, як це встановлюється в Руській правді (ст. 65 Просторової редакції) [11, с. 69].

Ієрархічна структура суспільства Київської Русі, звичайно впливала на характер злочинності. Місце, яка займала особа на соціальній дробині, у великій мірі визначало види злочинів, суб'єктом яких воно могло бути, зокрема, особи, що входили до складу аристократії (наближені до князя), в основному були причетні до державних (політичних) і службових злочинів, хоча зазвичай, вони не гребували так званих «простонародних» злочинів [40, с. 80]. Тут може йти мова про витоки службової особи як суб'єкта злочину, яка зумовлена ієрархією суспільства, хоча на законодавчому рівні оформлення такого суб'єкта відбулося в подальшому.

На переконання деяких дослідників, для періоду середньовіччя Київської Русі характерним була перевага обов'язків над правами, коли люди-

на не мислила себе поза общиною, поза того місця, яке вона займала, вважаючи, що така соціальна стратифікація дана вищими силами і немає способу її змінити, єдина можливість зберегти себе полягає в суворому дотриманні такої стратифікації [36, с. 137]. Така система міжособистісних відносин створювала певні гарантії безпеки життя і майна суб'єкта, але обмежувала його ініціативу і самостійність [41, с. 6]. У цьому зв'язку слід звернути увагу на те, що деякі дослідники виділяють колективний суб'єкт права — «вервь» тобто общину (юридичну особу), як сільську або міську общину і особливості його кримінальної відповідальності [42, с. 103]. До початку XI ст. стародавня община пройшла шлях від родової до сусідської [43, с. 15]. І «вервь» несла перед князівською владою колективну відповідальність за вбивство в розбої, а також, коли її член порушував права вотчинної князівської власності [43, с. 15]. Тут «Вервь в Русской Правде ...выступает ... перед лицом государственной власти и княжеской вотчины, с одной стороны, как юридическое лицо, первичная административная ячейка общества, а с другой, как автономная организация, обладающая функциями внутреннего самоуправления» [43, с. 16]. Таким чином ми маємо витoki суб'єкта злочину як юридичної особи, хоча поняття юридичної особи закон цього періоду не знає. Проте А. Федорова, на наш погляд, обґрунтовано стверджує, що відповідно до Руської Правди корпоративним суб'єктом відповідальності називає громаду, оскільки саме вона була зобов'язана видати злочинця або сплатити дику віру [44, с. 9].

Четвертий період (XIV ст. і до початку XVIII ст.) в історії має назву «Козацька ера», а для кримінально-правової охорони — це другий період. Для усвідомлення кримінально-правової охорони суспільних відносин у зазначений історичний період необхідно знати, які джерела права в той час діяли на території України. Аналіз законодавчих та історичних джерел дає змогу виокремити ті нормативні акти, які не діяли на території нашої держави (проте їх потрібно аналізувати стосовно суб'єкта злочину, оскільки так або інакше вони мали вплив на подальше законодавство в означеній сфері й доповнювали його, що свідчить, що такої ізолюваності не було). До них належать: Судебник 1497 року [45, с. 9]; Судебник 1550 року [46, с. 97—173]; Акти місцевого управління [47, с. 174—240]; Стоглав [48, с. 241—500]; Соборное уложение 1649 р. [49, с. 76—443]. Як відомо, протягом історії сила і значення окремих джерел права, що діяли в той час на території нашої держави, змінювались. Важливо в цьому сенсі підтримати позицію А. П. Ткача, що їх краще класифікувати за походженням: 1) звичаєве право; 2) польсько-литовське законодавство; 3) законодавчі акти автономної влади України; 4) царське законодавство і судова практика; 5) нормативні акти церковного права; 6) джерела права Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття [50, с. 22]. Безумовно, що не всі з них (а можливо тільки деякі з них), так чи інакше стосуються положень суб'єкта злочину.

У відповідності зі ст. 8 Судебника 1447 року з цього приводу зазначалося: «Доведут на кого татьбу, или розбой, или душогубство, или ябедничество, или иное каное лихое дело, а будет ведомой лихой, и боярину того велети казнити смертною казньо...» [45, с. 55]. Хоча в ньому нічого не говориться про

суб'єкт злочину, але із пам'яток права можна зробити висновок, що суб'єктом злочинного діяння є тільки фізична особа — людина. Тварини, птахи, комахи і різні предмети суб'єктами злочину не являлися [51, с. 77]. Проте кримінальному праву, як це слідує із історичної і правової літератури, відомий факт, коли в 1553 р. в Росії був засуджений за державний злочин церковний соборний дзвін, в який ударили під час повстання народу в м. Углічі у зв'язку з вбивством спадкоємця престолу малолітнього царевича Дмитрія [52, с. 252].

Слід акцентувати увагу на тому, що ні в Судебнику 1497 року, ні в Судебнику 1550 року, ні в Кримінальному Уложенні 1619 року (ні в інших світських нормативних актах) така ознака суб'єкта злочину, як вік, в тому числі і мінімальний, не визначалася. У той же час відсутність законодавчих норм стосовно віку зовсім не свідчило про прояв свавілля. Це лише свідчить, що проблема віку кримінальної відповідальності мала не світський, а легітимний характер. У цьому сенсі слід погодитися з твердженням В.А. Рогова, що «людська особистість розглядалася як творіння Бога, розвивалася за встановленими Ним законами, і державна влада не вправі була за власним оглядом установлювати вінові межі відповідальності» [20, с. 46]. До того ж і сам злочин, як уже відмічалося, мислився не тільки як правопорушення, але й як гріх, тому проблема віку кримінальної відповідальності вирішувалася з опорою на позицію Церкви.

У попередньому періоді на підставі Канонічного права ми визначали 7 років мінімальний вік суб'єкта злочину. Наприклад, в одному з джерел повідомлялося, що серед тюремних ув'язнених знаходилася дитина у віці 8—9 років [53]. У той же час злочинці старше семи років, але неповнолітні користувалися істотним привілеєм: замість смертної кари їм призначалися інші покарання [54, с. 11]. У повному обсязі кримінальна відповідальність наступала з досягнення особою віку цивільної зрілості, тобто з 14—15 років для чоловіків і з 12 років для жінок [21, с. 395].

У законі нічого не говорилося про кримінальну відповідальність душевнохворих осіб, не здатних унаслідок хворобливого стану психіки розуміти значення своїх дій або керувати ними. У деяких документах у заявах часників судочинства значилося про те, що суспільно небезпечне діяння було вчинено собою, яка знаходилася «не о своём уме» [55], «вне ума», «во отступлении ума» [56], «с ума сбродным и про то весь город знает» [29, с. 169]. Загалом, із матеріалів також видно, що інколи «умоверженные» особи каралися нарівні із здоровими людьми [57, с. 102].

Станова приналежність злочинця. Як свідчить вивчення джерел, до кримінальної відповідальності могли бути притягнуті будь-які особи незалежно від їх станової приналежності, у тому числі холопи. Проте, місце, яке займала особа на соціальній драбині, у більшій мірі визначало види злочинів, суб'єктом яких вона могла бути, зокрема, особа, яка виходила до складу аристократії, в основному були причетні до державних (політичних) і службових злочинів, хоча зазвичай вчиняли «простонародні» злочини [58, с. 30].

Щодо станової приналежності злочинця, то важливо звернути увагу, що до кримінальної відповідальності могли уже бути в цьому періоді притягнуті будь-які особи незалежно від їх станової приналежності, в тому числі й холо-

пи. Ця «правова доктрина сформувалася не без впливу норм християнської етики при рівному підході до всіх християн» [18, с. 324]. У свою чергу «рівність перед Богом припускало відповідну рівність перед державною владою в оцінці вчиненого злочину» [18, с. 325]. Проте, деякі історичні джерела свідчать, що ієрархічна структура суспільства, звичайно, не могла не чинити вплив на характер злочинності і суб'єкта злочину. Так особи, що входили до складу аристократії, в основному були причетні до державних (політичних) і службових злочинів [51, с. 80]. Слід погодитися з заявою А.А. Рожнова, що важливою на той час новизною кримінального права, що стосувалося інституту суб'єкта злочину, було введення поняття «ведомой лихої человек», тобто закоренілий злочинець, рецидивіст, який вчиняв корисливі і насильницькі злочини в складі банд [18, с. 80]. За твердженням В.А. Рогова «у правосвідомості того часу «лихі люди» мислилися як антагоністи всього державного устрою; вони ...були поза православною правдою ...» [20, с. 65]. Вони підлягали знищенню. Цей підхід поклав основу принципу аж до ХХ століття, в силу якого покарання ділилися на дві групи за силою «тяжкості» — кримінальні і виправні [20, с. 66].

У другій половині XVII ст. по мимо загальних протиправних діянь службових осіб, наприклад, хабарництва як самостійного злочину, були наступні різновидності кримінально караних правопорушень: 1) злочини службових осіб у військовій формі: не укріплення воєводами кріпостей [59], не висилка воєводами і приказними службовцями служилих людей, в тому числі дезертирів, до певного строку на службу або військові збори [60], не висилка воєводами даточних людей [61] і «добрих» коней «для служби» [62]; 2) злочини службових осіб у сфері охорони громадського порядку і забезпечення суспільної безпеки: халявний нагляд об'їзних голів за дотриманням протипожежних вимог [63], невиконання караульним обов'язків по затриманню злочинців [64]; 3) злочини службових осіб у сфері станових відносин, невиконання воєводами або сищиками вказівок про розшук селян і холопів, що втекли [65]; 4) злочини службових осіб у сфері збору податків, зборів, мита: невиконання воєводами розпоряджень про збір податків [66], недобір митниками і кабацькими головами і цілувальниками мит [67] тощо. Проте ці документи не діяли на теренах України. Крім того, необхідно зазначити, що певною мірою проблема суб'єкта злочину взагалі вирішується на законодавчому рівні і в деяких зарубіжних джерелах [68; 69; 70; 71; 72].

З названих Указів, Наказів і Грамот можна назвати суб'єктів службових злочинів, але поняття та ознаки службових злочинів на той час були відсутні.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна дійти наступного: 1) що ретроспективний аналіз суб'єкта злочину в XIV — до початку XVII ст. дає можливість позбавитися поверхневого нашарування однобічних емоційних оцінок у цьому питанні; 2) що витoki суб'єкта злочину мають місце в XI на теренах України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Буняк В.С.* Кримінальне право. Загальна частина. Історико-правове дослідження : монографія / В.С. Буняк. — К. : Юрінком Інтер, 2015. — 224 с.

2. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка : Ок. 5000 слов / Под ред. чл.-корр. АН СССР Н. Ю. Шведовой, — 19 изд., испр. — М. : Рус. яз., 1987. — 846 с.

3. *Матвійчук В.К.* Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : Монографія / В.К. Матвійчук. — К. : Азимут-Україна, 2005. — 464 с.

4. *Гришук В.К.* Кодифікація кримінального законодавства України: проблеми теорії і методології / В.К. Гришук. — Львів : Світ, 1992. — 165 с.

5. *Грушевський С.М.* Історія України-Руси / С.М. Грушевський : В 11 т., 12 кн. (Редкол. : П.С. Сохань (голова) та ін.) — К. : Наукова думка, 1991. — Т. 1. — 736 с.

6. *Субтельний Орест* Україна: Історія; [перекл. з англ. Ю.І. Шевчука. Вст. ст. С.В. Кульчицького] / О. Субтельний. — К. : Либідь, 1991. — 512 с.

7. *Матвійчук В.К.* Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища: [Монографія] / В.К. Матвійчук. — К. : ВНЗ «Національна академія управління», 2011. — 368 с.

8. *Павлов В.Г.* Суб'єкт преступлення / В.Г. Павлов. — СПб : Юридический центр Пресс, 2001. — 318 с.

9. *Чебышев-Дмитриев А.* О преступном действии по русскому допетровскому праву / А. Чебышев-Дмитриев. — Казань : В типографии Императорского университета, 1862. — 242 с.

10. *Есипов В.В.* Преступление и наказание в древнем праве / В.В. Есипов. — Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1903 г.

11. Российское законодательство X—XX веков: В 9 т. — Т. 1. Законодательство древней Руси. — М. : Юрид. лит., 1984. — 432 с.

12. *Єреган А.* Поняття злочину та покарання в джерелах права Київської Русі / А. Єреган // Вісник ЛДВС імені Е. О. Дідоренка. — 2008. — № 4. — С. 54—61.

13. *Кульчицький В.С.* Історія держави і права України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик. — К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. — 624 с.

14. *Заруба В.М.* Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII — початок XIV ст.) / В.М. Заруба. — К. : Істина, 2007. — 128 с.

15. *Терлюк І.* Огляд історії кримінального права України: навч. посіб. / І. Терлюк. — Львів : Ліга-Прес, 2007. — 92 с.

16. *Бурдін В.* Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні / В. Бурдін. — К. : Атіка, 2004. — 240 с.

17. *Фёдорова А.Н.* Ретроспективная юридическая ответственность за правонарушения по Русской Правде / А.Н. Фёдорова // Памятники российского права в 35 томах. Т. 1. Памятники права Древней Руси : учебно-научное пособие / Под общ. ред. докт. юрид. наук, проф. Р.Л. Хачатурова. — М. : Юрлитинформ, 2013. — С. 211—217.

18. *Момотов В.В.* Формирование русского средневекового права в IX—XIV вв. / В.В. Момотов. — М. : Зерцало, 2003 г.

19. *Богдановский А.* Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого / Богдановский А. — М. : Тип. Каткова и Ко, 1857. — 148 с.

20. *Рогов В.А.* История государства и права России IX — начала XX веков / В.А. Рогов. — М. : Зерцало; Теис, 1995. — 256 с.

21. *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. — Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 1995. — 640 с.

22. *Байбарин А.А.* Уголовно-правовая дифференциация возраста. Монография / Байбарин А. А. — М. : Высшая школа, 2009. — 252 с.

23. *Цветкова Юліанна Володимирівна* Єфремівська Кормча — джерело права Київської Русі (кінець XI — початок XII ст.): дисертація канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2003.

24. *Марчак В.Я.* Обмежена осудність : психолого-правовий зміст / В.Я. Марчак ; Наук.ред. Михайло Васильович Костицький. — Чернівці : Видавництво Чернівецького державного університету, 2010. — 398 с.

25. *Федорова А.Н.* Правонарушение и юридическая ответственность по Русской Правде / А.Н. Федорова. — Тольятти, 2004. — 192 с.

26. *Кондрашкин С.А.* Преступление и наказание в Древней Руси. Государство. Право. Церковь / С.А. Кондрашкин, М.Ю. Неборский. — М., 1999. — 70 с.

27. Отписка алатырского воеводы от 29 декабря 1663 г. // АМГ. — СПб. 1901. — Т. 3. — № 650.

28. Отписка белгородского воеводы от 20 июня 1694 г. / Новомбергский Н.Я. // АМГ. — СПб. 1901. — Т. 2. — № 2.

29. *Тельберг Георгий Густавович* (1881—1954). Очерки политического суда и политических преступлений в Московском государстве XVII века / Г.Г. Тельберг, приват-доц. Моск. ун-та. — Москва : Тип. Имп. Моск. ун-та., 1912. — VII. — 342 с.

30. Соловьёв С.М. Сочинения. В. 18 кн. / Отв. Ред. И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев. Кн. 7. — Т. 13—14. — М., 1991. — 700с.

31. *Юшков С.В.* Русская Правда. Происхождение, источники, значение / Юшков С.В. // Под ред. О.И. Чистякова. — М. : Зерцало, 2002. — 328 с.

32. *Миненок М.Г.* Наказание в русском уголовном праве. Историко-правовой очерк / М.Г. Миненок. — Калининград, 1985. — 80с.

33. Устав князя Владимира Святославича. Синодальная редакция // Российское законодательство X—XX веков: В 9 т. — Т. 1. Законодательство древней Руси. — М. : Юрид. лит., 1984. — С. 137—152.

34. Устав князя Ярослава. Пространная редакция // Российское законодательство X—XX веков: В 9 т. — Т. 1. Законодательство древней Руси. — М. : Юрид. лит., 1984. — С. 163—208.

35. *Хачатрян А.В.* Ретроспективная юридическая ответственность по Псковской судной грамоте / А.В. Хачатрян // Памятники российского права в 35 томах. Т. 2. Памятники права Древней Руси : учебно-научное пособие / Под общ. ред. докт. юрид. наук, проф. Р.Л. Хачатурова. — М. : Юрлитинформ, 2013. — С. 246—330.

36. *Момотов В.В.* Формирование русского средневекового права в IX—XIV вв. / В.В. Момотов — М. : Изд-во «Зерцало», 2002. 416 с.

37. *Георгиевский Э.В.* Формирование и развитие общих положений древнерусского уголовного права / Э.В. Георгиевский: [монография]. — М. : Юрлитинформ, 2013. — 320 с.

38. *Федорова А.Н.* Определение понятия правонарушения по Псковской судной грамоте / А.Н. Федорова // Вектор науки ТГУ, 2010. — № 1(11). — С. 140—150.

39. *Максимейко Н.А.* Опыт критического исследования Русской Правды / Н.А. Максимейко. — Вып. первый. Краткая редакция. — Харьков : Тип. и Литограф. М. Зильберберг и С-вья. Донец-Захаржевская ул., с. д. № 6, 1914. — 217 с.

40. *Рожнов А.А.* История уголовного права Московского Государства (XIV—XVII вв.): монография / А.А. Рожнов. — М. : Юрлитинформ, 2012. — 512 с.

41. *Грановский Т.Н.* Лекции по истории Средневековья / Т.Н. Грановский. — М. : Наука, 1987. — 432 с.

42. *Свердлов М.Б.* Семья и община в Древней Руси / М.Б. Свердлов // История СССР. — 1981. — № 3. — С. 96—106.

43. *Щапов Я.Н.* О функции общины в Древней Руси / Я.Н. Щапов // Общество и государство феодальной России: Сборник, посвященный 70-летию академика Л.Д. Черепнина. — М., 1975. С. — 8—18.

44. *Федорова А.Н.* Правонарушение и юридическая ответственность по Русской Правде : автореф. дис. . канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.Н. Федорова. — Казань, 2005. — 20 с.

45. Судебник 1497 г. // Российское законодательство X—XX веков: В 9 т. — Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. — М. : Юрид. лит., 1985. — С. 54—96.

46. Судебник 1550 г. // Российское законодательство X—XX веков: В 9 т. — Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. — М. : Юрид. лит., 1985. — С. 179—240.

47. Акты местного управления // Российское законодательство X—XX веков: В 9 т. — Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. — М. : Юрид. лит., 1985. — С. 179—240.

48. Стоглав // Российское законодательство X—XX веков: В 9 т. — Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. — М. : Юрид. лит., 1985. — С. 241—500.

49. Соборное уложение 1649 г. // Российское законодательство X—XX веков: В 9 т. — Т. 2: Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. — М. : Юрид. лит., 1985. — С. 76—443.

50. *Ткач А.П.* Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. — К. : Вид-во Київського ун-ту, 1968. — 170 с.

51. *Рожнов А.А.* История уголовного права Московского Государства (XIV—XVII вв.) : монография / А.А. Рожнов. — М. : Юрлитинформ, 2012. — 512 с.

52. *Пионтковский А.А.* Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А.А. Пионтковский. — М. : Госюриздат, 1961. — 666 с.

53. Челобитная шуян на губного старосту 1651 г. // Борисов В. Старинные акты, служащие преимущественно дополнением к описанию г. Шуи и его окрестностей. — М., 1853. — № 76.

54. *Комарницкий А.В.* Преступность несовершеннолетних и её предупреждение (по материалам Северо-Западного федерального округа) : дис.. ... канд. юрид. наук. — СПб., 2006. — 194 с.

55. Отписка алатырского воеводы от 29 декабря 1663 г. // АМГ. — СПб. 1901. — Т. 3. — № 650.

56. Отписка белгородского воеводы от 20 июня 1694 г. / Новомбергский Н.Я. // Колдовство в Московской Руси XVII ст. — М., 2004. — Т. 2. — № 2.

57. *Кистяковский А.Ф.* Исследование о смертной казни / Кистяковский А.Ф., прив.-доц. уголов. права в Киев. ун-те. — 2-е изд. — С.-Пб. : А. Ф. Пантелеев, 1896. — 353 с. — репринтная копия.

58. *Желябужский И.А.* Дневные записки / И.А. Желябужский // Рождение империи / Неизвестный автор. Иоганн Корб. — М. : Фонд Сергея Дубова, 1997. — С. 272.

59. Грамота белгородскому воеводе от 28 апреля 1652 г. // 1ПСЗ. — Т. 4. — № 149.

60. Указ от 5 сентября 1650 г. // 1ПСЗ. — Т. 1. — № 43.

61. Грамота саликамскому воеводе от 11 декабря 1660 г. // АИ. — Т.4. — Т. 4. — № 149.

62. Указ від 20 травня 1655 г. // ААЄ. — Т.4. — № 86.

63. Наказ московскому пушкарскому голове 1689/96 р. // АИ. — Т.5. — Т. 4. — № 190.

64. Указ от 20 октября 1684 г. // 1ПСЗ. — Т. 2. — № 1093.
65. Грамота нижегородському воевоже от 15 лютого 1658 г. // 1ПСЗ. — Т. 1. — № 220.
66. Указ від 25 жовтня 1653 г. // 1ПСЗ. — Т. 1. — № 107.
67. Указ від 17 травня 1676 г. // 1ПСЗ. — Т. 2. — № 642.
68. THE JAPANESE PENAL CODE / Edited and introduction by Doctor of Law, prof. A.I. Korobeev. — St Petersburg : “Yuridicheskyy Center — Press”, 2002. — 226p.
69. The Swiss Penal Code / Preface by a member of the Council of Federation the Federal Assembly of the RF. N. Volkov; edited, translated from German, and introduction by Candidate of Law A.V. Serebrennikova; — St Petersburg : “Yuridicheskyy Center — Press”, 2002. — 366 p.
70. Criminal Legislation of Norway / Edited and introductory article by Doctor of Law, professor Yn. V. Golik; translated from Norwegian A.V. Zhmenya. — St. Petersburg : “Yuridicheskyy Center — Press”, 2002. — 366 p.
71. The Latvian Penal / edited and introduction by candidate of law A. I. Lukashov and candidate of law E.A. Sarkisova, translated from Latvian by candidate of Law A.I. Lukashov. — St. Petersburg : “Yuridicheskyy Center — Press”, 2001. — 313 p.
72. The Bulgarian Penal Code / edited by candidate of Law, assistant professor A.I. Lukashov; introduction by Y.I. Aidarov. — St. Petersburg: “Yuridicheskyy Center — Press”, 2001. — 298 p.

REFERENCES

1. *Buniak V.S.* Kryminalne pravo. Zahalna chastyna. Istoryko-pravove doslidzhennia : monohrafiia / V.S. Buniak. — K. : Yurinkom Inter, 2015. — 224 s.
2. *Ozhegov S.I.* Slovar' russkogoazyka : Ok. 5000 slov / Pod red. chl.-korr. AN SSSR N.Ju. Shvedovoj, — 19 izd., ispr. — M. : Rus. jaz., 1987. — 846 p.
3. *Matviichuk V.K.* Kryminalno-pravova okhorona navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha (kryminalno-pravove ta kryminolohichne doslidzhennia) : Monohrafiia / V.K. Matviichuk. — K. : Azymut-Ukraina, 2005. — 464 s.
4. *Hryshchuk V.K.* Kodyfikatsiia kryminalnoho zakonodavstva Ukrainy: problemy teorii i metodolohii / V.K. Hryshchuk. — Lviv : Svit, 1992. — 165 s.
5. *Hrushevskiy S.M.* Istoryia Ukrainy-Rusy / S.M. Hrushevskiy : V 11 t., 12 kn. (Redkol. : P.S. Sokhan (holova) ta in.) — K. : Naukova dumka, 1991. — T. 1. — 736 s.
6. *Subtelnyi Orest* Ukraina: Istoryia; [perekl. z anh. Yu.I. Shevchuka. Vst. st. S.V. Kulchytskoho] / O. Subtelnyi. — K. : Lybid, 1991. — 512 s.
7. *Matviichuk V.K.* Teoretychni ta prykladni problemy kryminalno-pravovoi okhorony navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha: [Monohrafiia] / V.K. Matviichuk. — K. : VNZ «Natsionalna akademiia upravlinnia», 2011. — 368 s.
8. *Pavlov V.G.* Subekt prestuplenija / V.G. Pavlov. — Spb : Juridicheskij centr Press, 2001. — 318 s.
9. *Chebyshev-Dmitriev A.* O prestupnom dejstvii po russkomu dopetrovskomu pravu / A. Chebyshev-Dmitriev. — Kazan' : V tipografii Imperatorskogo universiteta, 1862. — 242 s.
10. *Esipov V.V.* Prestuplenie i nakazanie v drevnem prave / V.V. Esipov. — Varshava : Tipografija Varshavskogo uchebnogo okruga, 1903 g.
11. Rossijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov: V 9 t. — T. 1. Zakonodatel'stvo drevnej Rusi. — M. : Jurid. lit., 1984. — 432 s.
12. *Yerichian A.* Poniattia zlochynu ta pokarannia v dzherelakh prava Kyivskoi Rusi / A. Yerichian // Visnyk LDVS imeni E.O. Didorenka. — 2008. — № 4. — S. 54–61.

13. *Kulchytskyi V.S.* Istorii derzhavy i prava Ukrainy: pidruch. dlia stud. vyshch. navch. zakl. / V.S. Kulchytskyi, B.I. Tyshchyk. — K. : Vydavnychi Dim "In Yure", 2008. — 624 s.
14. *Zaruba V.M.* Derzhava i pravo Kyivskoi ta Halytsko-Volynskoi Rusi (kinets VIII — pochatok XIV st.) / V.M. Zaruba. — K. : Istyna, 2007. — 128 s.
15. *Terliuk I.* Ohliad istorii kryminalnogo prava Ukrainy: navch. posib. / I. Terliuk. — Lviv : Liha-Pres, 2007. — 92 s.
16. *Burdin V.* Osoblyvosti kryminalnoi vidpovidalnosti nepovnitnikh v Ukraini / V. Burdin. — K. : Atika, 2004. — 240 s.
17. *Fjodorova A.N.* Retrospektivnaja juridicheskaja otvetstvennost' za pravonarusheniya po Russkoj Pravde / A.N. Fjodorova // Pamjatniki rossijskogo prava v 35 tomah. T. 1. Pamjatniki prava Drevnej Rusi : uchebno-nauchnoe posobie / Pod obshh. red. dokt. jurid. nauk, prof. R.L. Hachaturova. — M. : Jurlitinform, 2013. — S. 211–217.
18. *Momotov V.V.* Formirovanie russkogo srednevekovogo prava v IX–XIV vv / V.V. Momotov. — M. : Zercalo, 2003 g.
19. *Bogdanovskij A.* Razvitie ponjatij o prestuplenii i nakazanii v russkom prave do Petra Velikogo / Bogdanovskij A. — M. : Tip. Katkova i Ko, 1857. — 148 s.
20. *Rogov V.A.* Istorija gosudarstva i prava Rossii IX — nachala XX vekov / V.A. Rogov. — M. : Zercalo; Teis, 1995. — 256 s.
21. *Vladimirskij-Budanov M.F.* Obzor istorii russkogo prava / M.F. Vladimirskej-Budanov. — Rostov-na-Donu : Izd-vo «Feniks», 1995. — 640 s.
22. *Bajbarin A.A.* Ugolovno-pravovaja differenciacija vozrasta. Monografija / Bajbarin A.A. — M. : Vysshaja shkola, 2009. — 252 s.
23. *Tsvietkova Yulianna Volodymyrivna* Yefremivska Kormcha — dzherelo prava Kyivskoi Rusi (kinets XI — pochatok XII st.): dysertatsiia kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Kyivskiy natsionalnyi un-t im. Tarasa Shevchenka. — K., 2003.
24. *Marchak V.Ya.* Obmezheni osudnist : psyholoho-pravovyi zmist / V.Ya. Marchak ; Nauk.red. Mykhailo Vasylovych Kostytskyi. — Chernivtsi : Vydavnytstvo Chernivetskoho derzhavnogo universytetu, 2010. — 398 s.
25. *Fedorova A.N.* Pravonarushenie i juridicheskaja otvetstvennost' po Russkoj Pravde / A.N. Fedorova. — Tol'jatti, 2004. — 192 s.
26. *Kondrashkin S.A.* Prestuplenie i nakazanie v Drevnej Rusi. Gosudarstvo. Pravo. Cerkov' / S.A. Kondrashkin, M.Ju. Neborskij. — M., 1999. — 70 s.
27. Otpiska alatyrskogo voevody ot 29 dekabrya 1663 g. // AMG. — SPb. 1901. — T. 3. — № 650.
28. Otpiska belgorods'kogo voevody ot 20 iyunja 1694 g. / Novombergskij N.Ja. // AMG. — SPb. 1901. — T. 2. — № 2.
29. Tel'berg Georgij Gustavovich (1881–1954). Ocherki politicheskogo suda i politicheskikh prestuplenij v Moskovskom gosudarstve XVII veka / G.G. Tel'berg, privat-doc. Mosk. un-ta. — Moskva : Tip. Imp. Mosk. un-ta., 1912. — VII. — 342 s.
30. *Solov'jov S.M.* Sochinenija. V. 18 kn. / Otv. Red. I.D. Koval'chenko, S.S. Dmitriev. Kn. 7. — T. 13–14. — M., 1991. — 700 s.
31. *Jushkov S.V.* Russkaja Pravda. Proishozhdenie, istochniki, znachenie / Jushkov S.V. // Pod red. O.I. Chistjakova. — M. : Zercalo, 2002. — 328 s.
32. *Minenok M.G.* Nakazanie v russkom ugolovnom prave. Istoriko-pravovoj ocherk / M.G. Minenok. — Kaliningrad, 1985. — 80 s.
33. Ustav knjazja Vladimira Svjatoslavicha. Sinodal'naja redakcija // Rossijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov: V 9 t. — T.1. Zakonodatel'stvo drevnej Rusi. — M. : Jurid. lit., 1984. — S. 137–152.

34. Ustav knjazja Jaroslava. Prostrannaja redakcija // Rossijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov: V 9 t. — T.1. Zakonodatel'stvo drevnej Rusi. — M. : Jurid. lit., 1984. — S. 163–208

35. *Hachatrjan A.V.* Retrospektivnaja juridicheskaja otvetstvennost' po Pskovskoj sudnoj gramote / A.V. Hachatrjan // Pamjatniki rossijskogo prava v 35 tomah. T. 2. Pamjatniki prava Drevnej Rusi : uchebno-nauchnoe posobie / Pod obshh. red. dokt. jurid. nauk, prof. R.L. Hachaturova. — M. : Jurlitinform, 2013. — S. 246-330.

36. *Momotov V.V.* Formirovanie russkogo srednevekovogo prava v IX–XIV vv. / V.V. Momotov — M. : Izd-vo "Zercalo", 2002. 416 s.

37. *Georgievskij Je.V.* Formirovanie i razvitie obshhij polozhenij drevnerusskogo ugovolnogo prava / Je.V. Georgievskij: [monografija]. — M. : Jurlitinform, 2013. — 320 s.

38. *Fedorova A.N.* Opredelenie ponjatija pravonarushenija po Pskovskoj sudnoj gramote / A.N. Fedorova // Vektor nauki TGU, 2010. — № 1(11). — S. 140–150.

39. *Maksimejko N.A.* Opyt kriticheskogo issledovanija Russkoj Pravdy / N.A. Maksimejko. — Vyp. pervyj. Kratkaja redakcija. — Har'kov: Tip. i Litogr. M. Zil'berberg i S-v'ja. Donec-Zaharzhetskaja ul., s. d. № 6, 1914. — 217 s.

40. *Rozhnov A.A.* Istorija ugovolnogo prava Moskovskogo Gosudarstva (XIV–XVII vv.): monografija / A.A. Rozhnov. — M. : Jurlitinform, 2012. — 512 s.

41. *Granovskij T.N.* Lekcii po istorii Srednevekov'ja / T.N. Granovskij. — M. : Nauka, 1987. — 432 s.

42. *Sverdlov M.B.* Sem'ja i obshhina v Drevnej Rusi / M.B. Sverdlov // Istorija SSSR. — 1981. — № 3. — S. 96–106.

43. *Shhapov Ja.N.* O funkcii obshhiny v Drevnej Rusi / Ja.N. Shhapov // Obshhestvo i gosudarstvo feodal'noj Rossii: Sbornik, posvjashhennyj 70-letiju akademika L.D. Cherepnina. — M., 1975. S. — 8–18.

44. *Fedorova A.N.* Pravonarushenie i juridicheskaja otvetstvennost' po Russkoj Pravde : avtoref. dis. . kand. jurid. nauk: 12.00.01 / A.N. Fedorova. — Kazan', 2005. — 20 s.

45. Sudebnik 1497 g. // Rossijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov: V 9 t. — T. 2: Zakonodatel'stvo perioda obrazovanija i ukreplenija Russkogo centralizovannogo gosudarstva. — M. : Jurid. lit., 1985. — S. 54–96

46. Sudebnik 1550 g. // Rossijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov: V 9 t. — T. 2: Zakonodatel'stvo perioda obrazovanija i ukreplenija Russkogo centralizovannogo gosudarstva. — M. : Jurid. lit., 1985. — S. 179–240.

47. Akty mestnogo upravlenija // Rossijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov: V 9 t. — T. 2: Zakonodatel'stvo perioda obrazovanija i ukreplenija Russkogo centralizovannogo gosudarstva. — M. : Jurid. lit., 1985. — S. 179–240.

48. Stoglav // Rossijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov: V 9 t. — T. 2: Zakonodatel'stvo perioda obrazovanija i ukreplenija Russkogo centralizovannogo gosudarstva. — M. : Jurid. lit., 1985. — S. 241–500.

49. Sobornoe ulozhenie 1649 g. // Rossijskoe zakonodatel'stvo X–XX vekov: V 9 t. — T. 2: Zakonodatel'stvo perioda obrazovanija i ukreplenija Russkogo centralizovannogo gosudarstva. — M. : Jurid. lit., 1985. — S. 76–443.

50. *Tkach A.P.* Istoriia kodyfikatsii dorevoliutsiinoho prava Ukrainy / A.P. Tkach. — K. : Vyd-vo Kyivskoho un-tu, 1968. — 170 s.

51. *Rozhnov A.A.* Istorija ugovolnogo prava Moskovskogo Gosudarstva (XIV–XVII vv.): monografija / A.A. Rozhnov. — M. : Jurlitinform, 2012. — 512 s.

52. *Piontkovskij A.A.* Uchenie o prestupenii po sovetskomu ugovolnomu pravu / A.A. Piontkovskij. — M. : Gosjurizdat, 1961. — 666 s.

53. Chelobitnaja shujan na gubernogo starostu 1651 g. // Borisov V. Starinnye akty, sluzhashhie preimushhestvenno dopolnieniem k opisaniju g. Shui i ego okrestnostej. — M., 1853. — № 76.

54. *Komarnickij A.V.* Prestupnost' nesovershennoletnih i ejo preduprezhdenie (po materialam Severo-Zapadnogo federal'nogo okruga) : dis... kand. jurid. nauk. — SPb., 2006. — 194 s.

55. Otpiska alatyrskogo voevody ot 29 dekabrya 1663 g. // AMG. — SPb. 1901. — T. 3. — № 650.

56. Otpiska belgorods'kogo voevody ot 20 iyunja 1694 g. / Novombergskij N.Ja. // Koldovstvo v Moskovskoj Rusi XVII st. — M., 2004. — T. 2. — № 2.

57. *Kistjakovskij A.F.* Issledovanie o smertnoj kazni / Kistjakovskij A.F., priv.-doc. ugovov. prava v Kiev. un-te. — 2-e izd. — S.-Pb. : A.F. Pantelev, 1896. — 353 s. — reprintnaja kopija.

58. *Zheljabuzhskij I.A.* Dnevnye zapiski / I.A. Zheljabuzhskij // Rozhdenie imperii / Neizvestnyj avtor. Iogann Korb. — M. : Fond Sergeja Dubova, 1997. — S. 272.

59. Gramota belgorodskomu voevode ot 28 aprelja 1652 g. // 1PSZ. — T. 4. — № 149.

60. Ukaz ot 5 sentjabrja 1650 g. // 1PSZ. — T. 1. — № 43.

61. Gramota salikamskomu voevode ot 11 dekabrya 1660 g. // AI. — T.4. — T. 4. — № 149.

62. Ukaz vid 20 travnia 1655 h. // AAYe. — T.4. — № 86.

63. Nakaz moskovskomu pushkarskomu golove 1689/96 r. // AI. — T.5. — T. 4. — № 190.

64. Ukaz ot 20 oktjabrja 1684 g. // 1PSZ. — T. 2. — № 1093.

65. Gramota nizhegorods'komu voevozhe ot 15 ljutogo 1658 g. // 1PSZ. — T. 1. — № 220.

66. Ukaz vid 25 zhovtnia 1653 h. // 1PSZ. — T. 1. — № 107.

67. Ukaz vid 17 travnia 1676 h. // 1PSZ. — T. 2. — № 642.

68. THE JAPANESE PENAL CODE / Edited and introduction by Doctor of Law, prof. A.I. Korobeev. — St Petersburg : “Yuridichesky Center — Press”, 2002. — 226p.

69. The Swiss Penal Code / Preface by a member of the Council of Federation the Federal Assembly of the RF. N. Volkov; edited, translated from German, and introduction by Candidate of Law A.V. Serebrennikova; — St Petersburg : “Yuridichesky Center — Press”, 2002. — 366 p.

70. Criminal Legislation of Norway / Edited and introductory article by Doctor of Law, professor Yn.V. Golik; translated from Norwegian A.V. Zhmenya. — St. Petersburg : “Yuridichesky Center — Press”, 2002. — 366 p.

71. The Latvian Penal / edited and introduction by candidate of law A.I. Lukashov and candidate of law E.A. Sarkisova, translated from Latvian by candidate of Law A.I. Lukashov. — St. Petersburg : “Yuridichesky Center — Press”, 2001. — 313p.

72. The Bulgarian Penal Code / edited by candidate of Law, assistant professor A.I. Lukashov; introduction by Y.I. Aidarov. — St. Petersburg : “Yuridichesky Center — Press”, 2001. — 298 p.

Харь І.О. Витоки та генеза суб'єкта злочину на теренах України в третьому (XI—XIV стст.) і четвертому (XIV ст. і до початку XVIII ст.) періодах розвитку державності

У статті розглядаються витоки та генеза суб'єкта злочину на теренах України в третьому (XI—XIV стст.) і четвертому (XIV ст. і до початку XVIII ст.)

періодах розвитку державності. Показана важливість ретроспективного аналізу суб'єкта злочину для теорії кримінального права та методології його дослідження.

Ключові слова: суб'єкт злочину, витоки, генеза, ретроспективний аналіз, сучасний стан проблеми.

Харь И.А. Истоки и генезис субъекта преступления на территории Украины в третьем (XI–XIV вв.) и четвертом (XIV в. и до начала XVIII в.) периодах развития государственности

В статье рассматриваются истоки и генезис субъекта преступления на территории Украины в третьем (XI–XIV вв.) и четвертом (XIV в. и до начала XVIII в.) периодах развития государственности. Показана важность ретроспективного анализа субъекта преступления для теории уголовного права и методологии его исследования.

Ключевые слова: субъект преступления, истоки, генезис, ретроспективный анализ, современное состояние проблемы.

Khar I. The Backgrounds and Genesis of a Perpetrator of a Crime in the Territory of Ukraine during the Third (XI–XIV Centuries) and Fourth (XIV – the beginning of the XVIII Century) State-Building Periods

In this article, the backgrounds and genesis of a perpetrator of a crime in the territory of Ukraine during the third (XI–XIV centuries) and fourth (XIV – the beginning of the XVIII century) state-building periods are researched. The great importance of the retrospective analysis of a perpetrator of a crime for criminal law theory and methodology of its research is demonstrated.

Keywords: Perpetrator of a Crime; Backgrounds; Genesis; Retrospective Analysis; Current State of the Issue

Стаття надійшла до редакції: 7.08. 2017.